

İSLAM VE İNSAN HAKLARI: ÖDEV ÖNCELİKLİ TOPLUM MODELİ

Halit ÇALIŞ*

ÖZET

Hem doğrudan Kur'an ve Sünnet verileri, hem de bu veriler ve asr-ı saadet uygulamalarından hareketle oluşturulmuş hukuk doktrini, İslam'ın insan haklarını en üst seviyede tanıdığını göstermektedir. Öyle ki bu tanıma, hakları güvenceye almanın en sağlam ve en etkin yolu olması itibarıyla yükümlülüğü önceleyen bir temele oturtulmuştur. Dolayısıyla İslam, yükümlülüklerini bilen ve yerine getiren birey-toplum modelini öngörmektedir. Nitekim herhangi bir hususta bir şahsın somut olarak hakkından söz edebilmek, o konuda başkalarının vazifelerini gereği gibi yerine getirmesine bağlıdır. Yani bireyin ödevleri, diğer insanlar bakımından hak teşkil etmektedir. Buna bağlı olarak ödev bilincinin inanç ve ahlak değeri olarak kök saldığı bir toplumda hak talebi kendiliğinden daralacaktır. Bununla birlikte sahip olunan imkanların şahsi çıkarlar uğruna ölçü tanımayan bir biçimde kullanılmasının yol açtığı hak ihlallerine karşı hak arayışı, hem mağdurlar hem de diğer insanlar bakımından yükümlülük teşkil etmektedir.

Anahtar kelimeler: İslam hukuku, insan hakları, hak, yükümlülük, mükellef, kul hakkı

ABSTRACT

Islam and Human Rights: An Obligation Privileged Society Model

The information provided by the Qur'an and the Sunnah together with the Islamic law doctrine based on these two sources and the practices of the first era of Islam state that Islam takes precedence over human rights. As a secure and effective way to ensure this recognition, it is based on an obligation basis. Consequently, Islam stipulates a society model that consists of individuals who know and fulfill the obligations imposed on them. Hence, to talk about the concrete existence of an individual's right is dependant upon others fulfilling their obligations. In other words, the rights of an individual form the obligations of others. As result, in a society where people fulfill their obligation as a requirement of their beliefs and religious ethics, the demand for rights will automatically decline. In addition to this, to maintain the struggle against violations of human

---

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, halitalis@hotmail.com

rights which result from the excessive use of the means for self-interest is an obligation imposed on both the unjustly treated and all other people.

Keywords: Islamic Law, Human rights, Right, Obligation, Responsible Person, Human Being Right

Giriş

İngiltere’de bir cemiyet, kurduğu bir komisyon marifetiyle hazırlattığı İnsan Hakları metnini, Hindistan’ın bağımsızlık mücadelesinin önder isimlerinden Mahatma Gandî’ye kanaatlerini belirtmesi için gönderdiğinde, beyannameye ödev-hak dengesizliği açısından itirazda bulunan Gandî, şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bu hakları tescil ve ilan etmenin pratik ne gibi faydaları olacaktır? Bu hakları kimler benimseyip uygulayacaktır? Böylesi bir faaliyetle güttüğünüz amaç, ister salt propaganda olsun, ister bütün dünyayı insan hakları konusunda bilgilendirip aydınlatmak olsun, şurası muhakkak ki, işe yanlış tarafından başlamışsınız. Bana kalırsa doğrusu, öncelikle insanın ödevlerinin nelerden ibaret olduğunu ilan ederek işe başlamalıydınız. Şüphesiz bu takdirde bütün haklar, ilkbaharın kışı takip ettiği gibi, vazifenin peşinden koşardı. Bu mütalayayı, insan hakları konusunda tecrübe ve birikim sahibi birisi olarak belirtiyorum. Nitekim vaktiyle ben de haklarıma önem vererek hayata başladım. Bütün çabam haklarımla belirlemeye dönüktü. Fakat çok geçmeden eşime karşı bile hak-kımın bulunmadığını fark ettim. Bunun üzerine eşime, çocuklarıma, kardeşlerime, topluma karşı üzerime düşen vazifeleri araştırdım ve bunları yerine getirdim. Bunun bir sonucu olmak üzere ben bugün, dünyada tanıdığım hiç kimsenin sahip olmadığı haklara sahip olduğumu hissediyorum.”¹

Gandî’nin bu değerlendirmesi fevkalâde isabetlidir ve bize göre aynı zamanda İslam’ın konuya yaklaşımını yansıtmaktadır. Şimdi biz bu tezi, ontolojik, teolojik, psikolojik, ahlakî ve hukukî temelde ve Kur’an ve Sünnet verileri çerçevesinde sunmaya çalışacağız. Hemen belirtmeliyim ki bu tebliğde, hak ve insan hakları söz konusu olduğunda genellikle temas edilen teorik-akademik tartışmalara girilmemiştir.

1. Ontolojik Temel, Teolojik Gerekçi

İnsanın ve topyekün evrenin yaratıcısı Allah’tır. Allah insanı, her bakımdan mükemmel, bütün yaratılmışların en şerefli, saygı değer bir kişilikte ve temel erdemlere sahip olarak yaratmış², kainatı ve içindekileri

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, halitalis@hotmail.com

¹ Abdurrahman Azzam, Ebedi Risalet (çev. H. Hüsnü Erdem), Ankara 1948, s.197.

² Hicr 15/29; İsrâ 17/70; Sâd 38/72

onun istifadesine sunmuş, idare ve tasarrufuna vermiş³, ihtiyaç duyacağı her şeye potansiyel olarak hazır bir halde var etmiştir. Yaratılmışlar içinde akıl ve iradeye dayalı davranış sergileme yetisine sahip tek varlık olarak insana, iyi-kötü (takvâ-fücûr) bilgisi verilip aralarında tercihte bulunma serbestisi tanınmıştır.⁴ Bu özelliği sebebiyledir ki, ağır sorumluluğu (emanet) üstlenmiştir.⁵

Dünya hayatının bir başlangıcı ve bir sonu vardır. Allah, hayati ve ölümü ve bu süreçte insanın sahip olduğu ya da kaybettiği/mahrum kaldığı her şeyi, erdemli davranış sergileyenlerle böyle olmayanları, diğer bir anlamıyla yaratıcının muradı istikametinde inanç-davranış bütünlüğünde bir hayat sürenlerle inançsızlığı ya da keyfiliği benimseyenleri birbirinden ayırt etmek için yaratmıştır. *“Hepinizi mutlaka sınayacağız ki üstün gayret gösterenleri ve sıkıntılara göğüs gerenleri ayırabilelim ve haberlerinizi sınav meydanlarına örnek yapalım.”*⁶

Bu noktada insanın imtihan varlığı olmasının bir gereği olarak nankörlük, geçici hazlara düşkünlük, cimrilik, umutsuzluk, unutkanlık, böbürlenme, acelecilik, gerçeğe karşı direnme, inkarcılık vb. zaafaları bulunmaktadır. Bununla birlikte ona iyilik ve kötülüğü kavrayıp bunlardan birini seçme yeteneği (akıl ve irade) de verilmiştir ki, bu aynı zamanda onun sorumluluğu üstlenmesinin de temelini oluşturmaktadır. İş bu noktada da bırakılmamış, iyiyi/hakkı bulmasını sağlayacak göz, kulak, akıl gibi havâs yanında, rahmet elçileriyle kendisine doğru yol gösterilmiş, iyiyi ve hayrı seçmesi için yetecek bu donanım karşısında ondan ilahî buyruklar doğrultusunda kulluk istenmiştir. Bütün bunlar karşısında insanoğlu zaafalarını yenmesini bilmeli, dünya hayatının geçiciliği ve ölümün kaçınılmazlığı karşısında yeryüzü sınavını başarıyla geçme çabası göstermelidir.⁷ Zira insan ancak zaafalarını aşmaya yönelik amelleriyle kıymet kazanır ve mübarek kılınır.⁸ Onun bu noktadaki başarı ya da başarısızlığı, ebedî âlemdeki yerini (cennet-cehennem) belirleyecektir. İnsan için hayatın bir sınanma alanı oluşunun tam anlamıyla kıymet ifade edebilmesi için, hemcinsleriyle birlikte toplumsal bir hayat sürmesi gerekir. Zira insanın hemcinsleriyle olan muameleleri, onun ilahî irşat ve uyarılara ne ölçüde ve nereye kadar

³ İbrahim 14/32-33; Hac 22/65; Lokman 31/20

⁴ Şems 91/8-10

⁵ Ahzâb 33/72

⁶ Muhammed 47/31; bkz. Bakara 2/155-157,214; Hüd 11/7; Kehf 18/7; Zâriyât 51/56; Mülk 67/2

⁷ Bkz. Âli İmrân 3/14; Hüd 11/9-11; Yusuf 12/53; Nahl 16/4; İsrâ 17/83; Enbiya 21/34-35; Mü'minûn 23/78; Mülk 67/23; Kıyâme 75/20-21; Şems 91/7-10; Leyl 92/4; Tîn 95/4-6; Âdiyât 100/6-8

⁸ Selman el-Fârisî, Ebu'd-Derdâ'nın: “Kutsal beldeye gelip burada yaşasan ya!” şeklindeki davetine şöyle cevap vermiştir: *“Şurası kesindir ki, yer/şehir insanı mübarek kılmaz. İnsanı kıymetli ve mübarek kılan şey ancak onun amelidir.”* Muvatta, “Vesâyâ”, 7

bağlı hareket ettiğini ve iman-ahlak değerleri itibariyle arınmışlık düzeyini ortaya çıkaracaktır.

Ödevlerini gereği gibi yerine getirip getirmeme konusundaki sınavın başarı ile sonuçlanabilmesi için insanın, hevâya yatkın tabiatının eğitilmesi gerekmektedir. İşte bunun için Peygamberler gönderilmiş, hevâ üst kavramı eksenindeki tehlike tuzaklarına karşı insanoğlu uyarılmış ve ödevleri hatırlatılmıştır. Şu halde birey ve toplumu ıslahla görevli bütün peygamberlerin misyonunun, insanoğluna ilahî değerleri öğretim sorumluluğunu hatırlatmak ve öğretmek; bunu yaparken izledikleri yöntemin ise, toplumu ayakta tutan temel değerlerle (hayat hakkı, inanç hürriyeti, aklın korunması, mal dokunulmazlığı, nesil emniyeti) ilgili ahlakî-hukukî yasaklar belirlemek suretiyle insanlara öncelikle vazifelerini öğretmek olduğu görülür. Burada şeytanın misyonunun, insana yaradılış gayesini unutturup ödevlerini ihmal suretiyle isyan etmesini sağlamak oluşu da hatırlanmalıdır.⁹

Bilinmelidir ki, hakka saygı, bir yükümlülük olarak inanç ve ahlak temelinde sağlanamadığı sürece hakların salt sıralanması ve saygı duyulmasını ifadenin herhangi bir anlamı olmayacaktır. Bu çerçevede Kur'an'da, "Rahman'ın kulları"nın özellikleri sıralanırken, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüme, cahillere uymama, gecelerini Rablerine karşı secde ve kıyam ile geçirme, israf ve cimrilikten uzak dengeli bir harcama da bulunma, Allah'tan başkasına tapınmama, haksız yere adam öldürme, zina etmeme, yalan şahitlik yapmama, faydasız şeylere takılmama, Rablerinin ayetlerine karşı duyarsız kalmama, eşleri ve çocukları için dua etme gibi yükümlülük teşkil eden özelliklerine yer verilmesi¹⁰; kurtuluşa eren mü'minlerin, namazlara huşu ile devam etme, faydasız boş işlerden yüz çevirme, zekat verme, ırz ve namusu koruma, haddi aşmama, emanetlere ve sözlere riayet etme gibi Allah ve şahıs haklarına dönük ödevlerini eksiksiz yerine getirmelerine dikkat çekilmiş olması son derece anlamlıdır.¹¹

Ödev-hak söz konusu olduğunda ödevin öncelenmesini gerektiren ontolojik temel ve teolojik amaç birlikte değerlendirildiğinde, birbirini bütünleyen şöyle bir silsile ile karşılaşmaktadır. İnsan, potansiyel olarak *yükümlülük* altına girebilecek bir donanımda yaratılmıştır. Onun bu potansiyel donanımına, kendisine hakikatin bilgisinin öğretilmiş olması da eklenince *sorumluluk* üstlenmesi söz konusu olmaktadır. Hevâya yatkınlığı

⁹ A'raf 7/12-22

¹⁰ Furkan 25/63-74.

¹¹ Müt'iminün 23/1-9.

sebebiyle zaman zaman sorumluluğunu unutup yükümlülüklerini yerine getirmede kusurlarının baş göstermesi, sorumluluğun *müeyyideye* bağlanmasını gerektirmiştir.¹² Bu üç seviyenin ancak insanın bir *imtahan* varlığı, evren ve içindekilerin ise sınav alan ve araçları oluşuyla anlam kazanacağı açıktır. Esasen bize göre imtahan özelliği, diğer kavramların da temelini teşkil etmektedir.

2. Psikolojik Gereklik

İnsan tabiatı, algı ve tercihleri itibariyle müdahalelerden, sınırlayıcı girişimlerden hoşlanmaz. Bu sebeple insan, mükellefiyet altına girmeme, sorumluluktan kaçma ve olabildiğince ödevlerden sıyrılma eğilimi taşır. Ayrıca sahip olduğu bütün imkânları, beklenti ve hazları doğrultusunda serbestçe kullanmak ister. İnsanlar üzerinde otorite kurma ve bunu hissettirme, mal ve paraya aşırı düşkünlük, nankörlük, geçici hazların peşinde olma, cimrilik, ümitsizlik, unutkanlık, böbürlenme, acecelilik, gerçeğe karşı direnme ve inkarcılık gibi özellikler insan doğasında mevcuttur.¹³ Bu noktada Kur'an, hukuk ve ölçü tanımama, ilahî değerlere bağlı hareket etmeme, hayatını şahsî beklentileri, hazları, ihtirasları, menfaatleri, beşerî-felsefî ideolojileri doğrultusunda şekillendirme anlamlarına gelen "hevâ" kavramına sıklıkla vurgu yapar ve her an hevâsına kapılma potansiyeli taşıyan insanı¹⁴, hevâya göre hareket etmekten şiddetle sakındırır¹⁵. Zira Kur'an'ın belirlemesine göre insan davranışlarını motive eden ve zihniyetini şekillendiren kaynak, ya vahiydir, ya da hevâdır.¹⁶ Şu halde hak ve adalet duygusu, ödev bilincini ve hesap verme hissini güçlendirip ayakta tutarken; hevâ, nimetlerin ve onu ihsan edenin farkına varılmasına engel olmak sonucu ödevden kaçma ve ihmal suretiyle hak ihlallerine ve yeryüzünde fesat çıkmasına yol açmaktadır.¹⁷ Bu sebeple olmalı ki Kur'an, insanı, hevâya tabi olup oyun ve eğlenceyi din edinme ve dünyaya dalma karşısında uyanık olmaya çağırmakta, sorumluluğu unutturup ödevlere karşı umursamazlığa yol açan bu durumun, kıyamet günü unutulma sebebi oluşuna dikkat çekmektedir.¹⁸

Diğer taraftan insanın bu potansiyel donanımı, özündeki olumlu niteliklerin geliştirilmesini, olumsuzlarının ise törpülenip eğitilmesini gerektirir. Bu noktada insana dönük eğitim öğretim faaliyeti, insanın hayatta

¹² Draz, M.Abdullah, Kur'an Ahlakı (çev: Emrullah Yüksel-Ünver Günay), İstanbul 1993, s.69

¹³ Bkz. Âli İmrân 3/14; Hûd 11/9; Yusuf 12/53; İsrâ 17/83; Mü'minün 23/78; Müll 67/23

¹⁴ Bakara 2/188; Âli İmrân 3/14; En'am 6/119; İsrâ 17/11; Nûr 24/48-49; Kıyâme 75/20

¹⁵ Nisâ 4/135; Mâide 5/8; Kasas 28/50; Sâd 38/26

¹⁶ Necm 53/3-4

¹⁷ A'raf 7/74

¹⁸ A'raf 7/51

üstlendiği rol doğrultusunda sorumluluğunun farkına varıp vazifelerini yerine getirmesini amaçlamak zorundadır. Bunun da yolu, ödevlerle yüklü olduğunun her fırsatta hatırlatılmasıdır. Nitekim biraz önce ifade edildiği üzere bu yöntem, aynı zamanda peygamberlerin ıslah yöntemidir.

İnsanın ödevlerini gereği gibi yerine getirebilmesi için, ölümü, hesabı, iyi-kötü sonu hatırlayarak başarılı bir duygu yönetimine ihtiyacı vardır. Allah'a, topluma ve bizzat kendisine karşı sorumluluğunun¹⁹ farkına varma ve bunun gereğini üstlenme, istek, arzu ve beklentilerini inanç ve ahlak değerleri doğrultusunda karşılama, öfkeyi yutma, israf ve cimrilikten sakınma, aleyhte sonuç doğursa bile adaletten ayrılmama, hakkı olmayan bir talepte bulunmama, haksız eylemlerden uzak durma gibi erdemler, ancak bireyin vicdanında kökleşmiş bir iman, dinamik bir hesap bilinci ve başarılı bir duygu yönetimiyle elde edilebilir. Bu noktada, ahlak ve hukuk dışına çıkmamaya vurgu yapan ödev hassasiyetinin, erdem değeri olarak birey ve toplum hayatında mâkes bulmasının sağlanması son derece önemlidir.

Bu noktada Kur'an, bir yandan insanın yaradılış sürecine dikkat çekip aciziyetini hatırlatarak²⁰, diğer yandan da ebedi alemdeki çetin hesaplaşma ve kötü sona²¹ vurgu yapmak suretiyle insanın duygu-imkan yönetiminde adalete bağlılığını sağlamaya ve ödev bilincini pekiştirmeye çalışmaktadır.

3. Ahlakî Zorunluluk

Her bireyin imtihanı, şahsî sorumluluklarının gereğini yerine getirip getirmemesiyle olur. Erdemli bireyler olmadan erdemli toplum oluşturma mümkün olmadığı da aşîkârdır. Başkalarının sorumluluk hissi ve ödev bilincinin oldukça üst düzeylerde olmasının veya bunun tam tersinin, bireyin şahsî imtihanının başarı ya da başarısızlığına her hangi bir etkisi olamaz. Ne var ki insanoğlu, başkalarından hep erdemli davranışlar beklerken kendisi çoğu kere haz ve menfaatleri doğrultusunda hareket eder. Hak ve menfaatlerini koruma ve savunma noktasında oldukça titiz iken, başkaları için hak doğuran ödevlerini yerine getirmede ihmal gösterir. Bu sebeptendir ki Kur'an, öncelikle ve ısrarla ahlakî değerlere bağlı hareket etmeyi istemektedir. *"Siz kendinizi unutarak diğer insanlara erdemli olmayı mı öğütüyorsunuz –hem de İlahî Kelâm'ı okuyup durduğunuz halde?"*

¹⁹ Bk. Buhârî, "Savm", 51,55

²⁰ Bakara 2/28; Mü'minûn 23/14,35,82; Mürselât 77/20

²¹ Âli İmrân 3/104; Mü'min 40/18; Müddessir 74/20-25

*Siz hiç aklınızı kullanmaz mısınız?*²² Zira salih amelde bulunma ve erdemli davranış sergilemenin mükafatı da, görev ihmalinin cezası da şahsîdir.²³

Müslüman birey, kolluk ya da yargı kuvvetinin korkusuyla değil, vicdanının murakabesiyle ve Hak Teâlâ'nın hoşnutluğunu elde etmeyi arzularak davranış sergiler; bundan dolayıdır ki, gözden ırak yalnızlıklarda da hukuka saygı duyar.²⁴ Bireysel ve toplumsal ilişkilere yön veren bu bilinç, hakların en büyük güvencesini oluşturur. Zira ahlakî ya da hukukî oluşuna; birey, toplum veya Allah hakkını ilgilendirmesine bakmaksızın ödevleri eksiksiz ve sürekli yerine getirme, temelde iman etmiş olmanın bir gereğidir.

İslam'da birey, toplumdan ayrı/bağımsız değil, bilakis topluma karşı sorumluluk taşıyan bir konumdur. Yalnız başına kaldığında bile kişiyi, hayatından, sağlığından, zihin duruluğu ve kalbî arınmışlıktan sorumlu tutan bir anlayışın²⁵, onu toplum içinde sorumluluk taşımayan bir konuma yerleştirmesi tabi ki düşünülemez. Bu noktada Kur'an'ın dinî, toplumsal ve ahlakî sorumluluğa bir arada yer vermesi ve bunun gereğine bağlı kalınmasını talep etmesi oldukça dikkat çekicidir. *“Ey İnananlar! Bile bile Allah'a, Peygamber'e ve bizzat kendi aranızdaki emanetlere hıyanet etmeyin.”*²⁶ Bu sorumluluğun dinî temele dayanması göz önünde bulundurulduğunda İslam açısından beriyselci bir hak tasavvurunun teorik zemini yoktur. Nitekim İslam, toplumda iyiliğin yayılması, kötülüğün önünün alınması (emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker) hususunda her ferdi, kendi imkan, yetkinlik ve kabiliyetleri ölçüsünde sorumlu tutmaktadır.²⁷ Dolayısıyla toplumu oluşturan her fert, aynı zamanda dinî, ahlakî, sosyal denetim mekanizmasının bir parçası olarak görev üstlenmiş durumdadır.

Öte yandan Kur'an, Yaradan nezdinde değerli oluş ölçütünü, ilahî talep ve değerlere bağlılığa (takvâ) bağlamaktadır. Allah nezdinde en değerli olanlar, O'nun hududunu çiğnememe hususunda en fazla duyarlık gösterenlerdir.²⁸ Bu hakikat, en üst seviyede sorumluluk ve ödev bilincine sahip olup, vazifelerini eksiksiz yerine getirmek suretiyle kendileri için belirlenen sınırların dışına çıkmayanlar şeklinde ifade edilebilir.

²² Bakara 2/44

²³ Bakara 2/134,141; İsrâ 17/7; Fâtır 35/18; Zümer 39/41; Fussilet 41/46; Câsiye 45/15; Necm 53/29, 38-39; Müddessir 74/38

²⁴ Enbiya 21/49

²⁵ Bkz. Draz, Kur'an Ahlakı, s.71

²⁶ Enfâl 8/27. Bkz. Draz, Kur'an Ahlakı, s.72

²⁷ Müslim, “İman”, 68,78,231; Tirmizî, “Fiten”, 11; Nesâî, “İman”, 17; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ahmed, Müsned, II,69; III,77

²⁸ Hucurât 49/13

4. Hukukî Durum

Kur'an, öncelikle ödevlerini bilen ve yerine getiren bir insan-toplum modeli öngörür. Kur'an'da neredeyse bütün geçtiği yerlerde imana bitişik olarak "amel-i salih"ten söz edilmesi, bu içeriğe sahip âyet ve hadislerden ve ilgili kavramlardan hareketle fıkıh bilginlerinin hukukun stüjesi olan kişiyi "mükellef" (ödevlerle sorumlu kişi) olarak isimlendirmeleri²⁹ bu bakımdan belirleyici ve son derece önemlidir.

İslam, insanın hamurunda bulunan ideal nitelikleri, aldığı hukukî tedbirlerle canlı tutmaya çalıştığı gibi, yine onun hamurunda bulunan menfi potansiyeli de koyduğu ceza hükümleriyle dizginlemeye çalışmıştır³⁰. Hukukî bir sebebe dayanmaksızın adam öldürme ve şahsa dönük haksız fiiller için kısas-diyet³¹, ırz ve namusa sözlü (kazf) ya da fiilî (zina) saldırı için celde-recm³², malla ilgili haksız fiillere (hırsızlık, gasb, itlaf gibi) el kesme-tazmin³³, bunların tamamını ve seyahat hürriyetini tehdit eden eşkiyalık (hirâbe) suçu için ise, el ve ayakların çaprazlama kesilmesi, asma, sürgün³⁴ gibi oldukça ağır cezaî müeyyideler belirlenmiştir.

Öte yandan insan-eşya ilişkilerinde kural, -fıkıh bilginleri arasında farklı kanaat sahipleri bulunmakla birlikte- yasaklayıcı hukuk normu bulunmayan hususlarda hukukun genel ilke ve amaçlarıyla çelişmemek şartıyla serbestliktir (ibâha-i asliyye). Dolayısıyla hukukî meşruiyet çerçevesinde hayatın devam edebilmesi için, yasaklar belirlenir. Bunun dışında kalan hususlar zaten serbest olmaktadır. Nitekim Kur'an âyetleri ve Hz. Peygamber'in sünneti gözden geçirildiğinde önceliğin, Allah'a karşı ibadet yükümlülüğüne ve şahıs ve kamu haklarına saygı çerçevesinde ihlal edici fiillere verildiği görülür.

İslam hukuk düşüncesinde hak mefhumunun, fıkıhın tamamını kuşatacak şekilde bir tanımını yapmanın ciddi güçlükleri bulunmakla birlikte, sözlükteki "sübut ve vücut" anlamıyla bağlantılı olarak dinin ve hukuk düzeninin tanıdığı "yetki ve ayrıcalık" anlamı etrafında bir muhteva kazandığı ve terimleştirdiğini söylemek mümkündür. Bu anlamıyla hak mefhumunun, başkalarına yüklediği icabî veya selbî yükümlülüğe dikkat çekil-

²⁹ Yaman, Ahmet, "Kur'an'da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak", (IX.Kur'an Sempozyumu: Kur'an'da Ahlakî Değerler), Ankara 2007, s.175

³⁰ Şâtıbî, el-Muvâfakât, Beyrut 1991, II,7-8; Yaman, "Kur'an'da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak", s.177

³¹ Bakara 2/178

³² Nûr 24/2,5; Buhârî, "Hudûd", 21,30; Müslim, "Hudûd", 15,29; Ebu Davud, "Hudûd", 23; Tirmizî, "Hudûd", 10

³³ Mâide 5/38

³⁴ Mâide 5/33

mesi oldukça anlamlıdır.³⁵ Şu halde herhangi bir hususta bir şahsın somut olarak hakkından söz edebilmek, o konuda başkalarının vazifelerini gereği gibi yerine getirmesine bağlıdır. Bir diğer ifadeyle, bireyin ödevleri, diğer insanlar bakımından hak teşkil etmektedir. Buna bağlı olarak ödev bilincinin inanç ve ahlak değeri olarak kök saldığı bir toplumda hak talebi kendiliğinden daralacaktır.

Hak mefhumunun, aynı zamanda başkalarının yükümlülüğünü de bünyesinde barındırdığı noktasında, âyetlerde yükümlülüğü/ödevi ifade etmek üzere sıklıkla hak kelimesinin kullanılması da oldukça dikkat çekicidir. Ziraî üründen hasat zamanında zekat ve sadaka olarak ayrılması istenen paya hak denmesi³⁶, bunun Allah'a karşı bir borç veya ihtiyaç sahipleri adına Allah'ın alacağı olduğu şeklinde bir anlam taşır. Yine Kur'an'da evlenen erkeğin kadına ödeyeceği mal³⁷, akrabaya, yoksula ve yolcuya yardım olarak verilecek mal³⁸, akitten veya diğer sebeplerden doğan borç ve alacak³⁹ hak kelimesiyle ifade edilmiştir.⁴⁰

Ödevin aynı zamanda başkası için hak doğurduğunu, üst seviyede ödev bilincine sahip bireylerden oluşan toplumda hak talebinin kendiliğinden daralacağını ifade etmiştik. Nitekim bunu açıkça ortaya koyan naslar bulunmaktadır. Çocuklarından sadece birisine belli bir mal tahsisinde bulunan Numan b. Beşîr'e Allah Resûlü (s.a.), bu davranışın adil olmadığını ifade etmiş ve aralarında geçen konuşmalardan sonra şöyle buyurmuştur: *"Bilesin ki, çocukların arasında eşit ve adil davranman, onların senin üzerindeki haklarından. Aynı şekilde senin de onlar üzerinde hakkın vardır ki, o da sana iyilikle muamelede ve ihsanda bulunmalarıdır."*⁴¹ Yine Hz. Peygamber (s.a.), veda hutbesinde karı-koca hukukundan söz ederken ödev-hak gerekliliğini ortaya koyan şu ifadeleri kullanmıştır: *"Ey insanlar! Eşlerinizin sizin üzerinizde, sizin de onlar üzerinde hakkınız vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız, yataklarınızı sizden başkasına çiğnetmemeleri, izniniz olmadıkça hoşlanmadığınız kimseleri evlerinize sokmamaları ve arnamusa dokunan bir çirkinlik yapmamalarıdır... Yiyecek, giyecek gibi nafaka giderlerini maruf ölçüyle karşılamak da sizin görevinizdir. Siz on-*

³⁵ Bardakoğlu, Ali, "Hak", DİA, XV,139. Çağdaş İslam hukukçularından Mustafa ez-Zerkâ ve Fethi ed-Dirîni, hakkı tarif ederken, yetki ile birlikte yükümlülüğe de yer vermişlerdir. Bkz. el-Fıkhu'l-İslâmî, Dâru'l-Fıkr, III,10; el-Hak ve medâ sultânu'd-devle fi takyîdih, Beyrut 1404/1984, s.193

³⁶ En'am 6/141

³⁷ Bakara 2/236,241

³⁸ İsra 17/26; Rûm 30/38

³⁹ Bakara 2/180,282; Zâriyât 51/19; Meâric 70/24

⁴⁰ Bardakoğlu, "Hak", DİA, XV,140

⁴¹ Buhârî, "Hibe", 12,13; Müslim, "Hibât", 9-19; Ebu Dâvud, "Buyû", 83; Muvatta, "Akdiye", 39

ları Allah'ın emaneti olarak ve O'nun izin verdiği şekil (nikah) üzere eş edindiniz. Onlara iyi davranınız ve bu hususta Allah'tan korkunuz."⁴²

Başkalarının sorumsuz davranışları ve ödev ihmalleri sebebiyle hayatı (vücut bütünlüğü), namusu, malı gibi temel hakları tehdit altında bulunan kişi, hakkını müdafaa etmek ve haksız mütecevizi hukuk sınırına getirmekle mükelleftir. Dikkat edilirse burada meşru müdafaa, hak olmaktan öte bir mükellefiyettir.⁴³ “Kim size saldırırsa, siz de misliyle ona saldırın!”⁴⁴ “Ancak iman edip salih amelde bulunanlar, Allah'ı sık ananlar ve zulme uğradıklarında haklarını savunanlar bunların dışındadır...”⁴⁵ “Zulme uğradıklarında boyun eğmeyip haklarını alırlar...Zulme uğradıktan sonra hakkını alanın üstüne hiçbir şekilde gidilmez.”⁴⁶ “Canı uğrunda mücadele ederken hayatını kaybeden kişi şehiddir. Namusu uğrunda mücadele ederken hayatını kaybeden kişi şehiddir. Malı uğrunda mücadele ederken hayatını kaybeden kişi şehiddir.”⁴⁷

Hukuk dışı eylemlerle hak tecavüzünde bulunma Müslüman topluluklar arasında da vuku bulabilir. Bu durumda diğer müslümanların haksız saldırıya karşı mücadele vermeleri onlar için bir sorumluluk oluşturur. “Eğer müminlerden iki taraf birbirleriyle savaşılırsa, aralarını düzeltip barışı sağlayın. Bir taraf diğerine haksızlık ederse, haksızlık eden tarafta, onlar Allah'ın emrine dönünceye kadar çarpışın.”⁴⁸

İşbu noktada ifade edilmelidir ki, ödev bilincinin hak talebini daraltmasına karşılık, hukuksuzluklar karşısında hak talebinin vazife olarak belirlenmesi ortada iken, İslam'ın, kadercı bir anlayışla her söz ve eylemi sineye çeken, onda bir hikmet arayan, pısrık, hep yönetilmeye muhtaç, temel haklarını dahi savunmaktan aciz bir birey ve toplum modeli öngördüğü şeklindeki iddialar, en hafif değerlendirmeye art niyet ya da cehalet ürünüdür.

Hak ihlallerinin önüne geçebilmek için, sıradan vatandaşın devlet başkanına kadar toplumun bütün bireylerinin toplumda üstlendiği role uygun sorumluluk üstlenmesi gerekir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) Müslüman bir toplumda herkesin mutlaka bir sorumluluğunun bulunduğunu ve

⁴² Vedâ hutbesi için bkz. Hamidullah, Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye, Beyrut 1407/1987, s.360 vd.

⁴³ Meşru müdafaa'nın hak mı ödev mi olduğu fakihler arasında tartışmalı olmakla birlikte, cana saldırın ve ırza tecavüz halinde meşru müdafaa'da bulunmanın vâcip, mala saldırın durumunda ise, hak olduğu genel kabul görmüştür. Bkz. Dönmez, İbrahim Kafi, “Meşru Müdafaa”, DİA, XXIX,384

⁴⁴ Bakara 2/194

⁴⁵ Şuarâ 26/227

⁴⁶ Şûrâ 42/39,41

⁴⁷ Buhârî, “Mezâlim”, 33; Ebu Davud, “Sünnet” 32; İbn Mâce, “Hudûd” 21

⁴⁸ Hucurât 49/9

bu çerçevede vazifesini yerine getirmek zorunda olduğunu ifade etmektedir. “*Hepiniz çobansınız ve herkes, yetkili bulunduğu çerçevede sorumluluk taşımaktadır. Yöneticiler yönetimi altında bulunanlardan, erkek aile bireylerinden, kadın ev ve çocuklarıyla ilgili hususlardan, hizmetçi sorumlu tutulduğu çerçevedeki işlerden sorumludur.*”⁴⁹ Hakların güvenceye alınmasının en etkin yolunun, bireylerde inanç değeri ve hesap verme hassasiyeti çerçevesinde oluşmuş ödev bilinci olduğu hususu dikkate alındığında, toplumun her ferdine sorumluluk ve vazife yükleyen bu anlayış, cemiyet-teki herkesi aynı zamanda hak ve adalet savunucusu ve denetçisi olarak belirlemektedir.

Adalet idesini amaç edinen hukuk, imtiyaz kabul etmez. Nitekim hukuk normları, genellik ve eşitlik ilkesine dayanır. Bu noktada toplumda hukuka saygının sağlanabilmesi için ilk olarak idare edenlerin hukuka bağlı kalmaları ve ödevlerini yerine getirmeleri gerekir. Resulullah’ın (s.a.) vedâ hutbesinde, câhiliye ribasının ve yine câhiliyedeki kan davalarının kaldırıldığını ifade ettikten sonra, ilk kaldırdığı faizin amcası Abbas’ın, ilk kaldırdığı kan davasının da kuzeni Rebîa’nın kan davası olduğunu belirtmesi oldukça anlamlıdır. Böylece kendi davranışının, kralların, egemen zorbalardan davranışı gibi olmadığını, hukuk karşısında kendisinin ve yakınlarının herhangi bir imtiyazının bulunmadığını, kuralların herkes için geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.) hukuk karşısında imtiyazlı uygulamalara dikkat çektiği bir hadisinde, “*Muhammed’in kızı Fatıma da hırsızlık yapsa, vallahi onun da elini keserdim*”⁵⁰ buyurmuştur.

Hz. Peygamber’in belirli Müslüman topluluklarla gerçekleştirdiği ahitler (biat), Necranlılarla yapılan sulh sözleşmesi⁵¹, Medine vesikası, veda hutbesi gibi insan hakları bakımından tarihi önemi haiz uygulama ve metinlerdeki hakim vurgunun, bireyin, Yaradan, toplum ve kendisi ile ilgili yükümlülüklerine olduğu görülmektedir.

Sözgelimi akabe biatlarında hazır bulunanlar, hiçbir şeyi Allah’a eş koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, birbirlerine iftira etmeyeceklerine, Hz. Peygamber’in emirlerine uyacaklarına, Allah Resûlü’nü mallarını ve canlarını korudukla-

⁴⁹ Buharî, “Cum’a” 11, “İstikrâz” 20; “Ahkâm” 1; Müslim, “İmâre” 20; Ebu Davud, “İmâre” 1,13.

⁵⁰ Müslim, “Hudûd”, 8

⁵¹ Bu sulh akdinde belirtilen hususlardan bir kısmı şöyledir: Din adamları vazife mahalli dışına çıkarılmayacak, borç işlemlerinde faiz uygulanmayacak, öşür vergisine tabi tutulmayacaklar... Ayrıca sözleşme hükümlerinin Necranlıların hata işlememek ve haksızlıkta bulunmaksızın üzerlerine düşen ödevleri gereği gibi yerine getirmeleri şartına bağlı olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Hamidullah, İslam Peygamberi (çev.Salih Tuğ), İstanbul 1990, I,622

rı gibi koruyacaklarına, darlıkta ve bollukta destekte bulunacaklarına, itaat-ten ayrılmayacaklarına, iyiliği emredip kötülüğe engel olacaklarına dair Hz. Peygamber'e (s.a.) söz vermişlerdir.⁵² Aynı paralelde Müslüman kadınlar dinî-ahlakî yükümlülüklerine bağlı kalacaklarına dair Hz. Peygamber'e (s.a.) biatlerini sunmuşlardır. *“Ey peygamber! Mü'min kadınlar: Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını öldürmeyecekleri, hiç yoktan yalan uydurup iftirada bulunmayacakları ve sana meşru olan hiçbir konuda itaatsizlik yapmayacakları” konusunda sana biatlerini bildirmeye geldiklerinde onların biatlerini kabul et ve Allah'tan onlar için bağışlanma dile. Doğrusu Allah, bağışlayan ve acıyandır.*”⁵³

Medine Vesikası olarak bilinen metin, ağır mali yükümlülüklerin ve kan bedellerinin (diyet) ödenmesine katılma, haksız mütecavizlere karşı ortak mücadeleye iştirak etme ve onların safında yer almama, Müslümanların aleyhine sonuç doğuracak faaliyetlere destek vermeme, katile yardımcı olmama, katili himaye etmeme, sözleşmelere bağlı kalma, zalime yardımcı olmama, haksız kazançtan uzak durma, ihtilaf vukuunda yegâne çözüm mercii olarak Allah ve Resûlü'nü kabul etme gibi vazifelere yer vermektedir.⁵⁴

Veda hutbesinde ise, Allah'ı tanıma ve ona kullukta bulunma, emanete riayet etme, kan davası gütmeme, faiz gibi iktisadî sömür araçlarından uzak durma, aile mahremiyetini koruma, kadına iyi muamelede bulunma gibi ödevlere dikkat çekilmiştir.

Ödev öncelikli birey-toplum modeline temel teşkil eden hukukî veriler çerçevesinde şu hususu da dikkatlere sunmak gerekmektedir. İslam toplumunda herhangi bir bireyin, destekten yoksun bir başına kalması asla mümkün değildir. Yeme-içme, mesken, tedavi vb. insanca hayat sürebilmenin asgari gereklerini karşılama konusunda kendi kendisine yetemeyen ve başkasının desteğine ihtiyaç duyan kişilere, sosyal dayanışma çerçevesinde yakınlarından başlayıp devlete kadar uzanan bir sorumluluk ağı söz konusudur. Sözelimi akrabalık nafakası, ekonomik durumu elverişli olan akrabalar için hukuken üstlenilmiş bir ödevdir.⁵⁵ Himayesine sığınacağı

⁵² Önkal, Ahmet, “Akabe Biatları”, DİA, II,211.

⁵³ Mümtehin 60/12

⁵⁴ Hamidullah, İslam Peygamberi (çev.Salih Tuğ), İstanbul 1990, I,206-210

⁵⁵ Bakara 2/233; İsrâ 17/23; Ankebût 29/8; Lokman 31/14; Ebu Davud, “Edeb”, 119-120; “Buyû”, 77; İbn Mâce, “Ticârât”, 64. Ayrıntılı bilgi için bk. Özcan, Ruhi, İslam Hukukunda Hısmılık Nafakası, Işık Yayınları, 1996; Erbay, Celal, İslam Hukukunda Evlilik ve Hısmılık Nafakası, Bakü 1995

velisi ve akrabası bulunmayanlar için ise, bu görevi devlet üstlenir.⁵⁶ Hatta bu hususta, insan onuruna yaraşır asgari imkanlardan yoksun bulunanların Müslüman olması da zorunlu değildir. Devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan gayri Müslimler hakkında da aynı ödev çerçevesi geçerlidir.⁵⁷

Sonuç

İslamî anlayışa göre hak, ilahî bir lütuftur. Allah'ın kulu olmak (ihtiyarî ya da ızdırarî) itibarıyla herkes insan olmanın tabii bir gereği olarak Yaradan'ın belirlediği temel haklara sahiptir. Bu noktada kanunlar, hak tespitinde bulunma ve hakkın kazanılması için değil, hakların korunmasını hukuk güvencesine bağlamak için vardır. Bunun yolu ise, hakkı güvenceye alacak ödevlerin belirlenmesi ve ödev ihlallerinin kanunî yaptırımlarla engellenmesidir.

İslam, insanın haklarına saygı gösterme hususunda, konuyu salt hak olarak belirlemekle yetinmemiş, bunları yükümlülük kategorisine yerleştirmiştir. Dolayısıyla sosyal, ekonomik ve siyasi haklar ekseninde sayılan hakların tamamı, insanın isteyeceği, elde etmek için çaba harcayacağı, engelleyenlere karşı duracağı haklar olmanın ötesinde, onun için yükümlülük teşkil etmektedir.

Çağdaş Müslüman yazarların, İslam'ın, insan haklarını tanımak bir yana, bu konuda öncü olduğunu ifadeyle Kur'an ve Sünnet'te hakkında hukukî düzenlemeler getirilen insan haklarından olmak üzere listelediği hususların, gerçekte hak olmayıp insanın ödevlerinden ibaret olduğu şeklindeki eleştiriler⁵⁸, ödevin aynı zamanda başkası için hak doğurduğu ve hakka saygı duyulmasını temin ve güvenceye almanın en sağlam yolunun ödev vurgusu olduğunu fark edememekten kaynaklanır. Aslında başkasının hakkını gözetmenin, çok ağır bir sorumluluk/ödev olarak ortaya konulması, en ileri seviyede insan hakkı savunuculuğu olması bakımından takdir edilmesi gereken bir durumdur. Diğer taraftan bu tür değerlendirmeler, İslam'da insan hayatının sonlu ve bir gayeye matuf yaşanması gerektiği gerçeğini, zihniyet farkı sebebiyle kavrayamamanın sonucudur.

Ödev öncelikli bir yaklaşımla, insanların haklarda eşit oldukları değil de, ödevlerde eşit oldukları ilke edinildiğinde, haksız tecavüzleri ortadan kaldırıp hukuka bağlılığı sağlamak daha kolay olacaktır. Şu halde, bireyin zihnine ve toplumun gündemine ödev bilinci öylesine yerleşmeli

---

⁵⁶ Buhârî, "Nikah", 40; Ebu Davud, "Nikah", 19; Tirmizî, "Nikah", 14; Ahmed, Müsned, I,250; IV,133; VI,47,66

⁵⁷ Karaman, Hayreddin, İslam'da İnsan Hakları, İstanbul 2004, s.241

⁵⁸ Bkz. Ayengin, Tevhit, İslam ve İnsan Hakları, Ankara 2007, s.148-155.

ki, ödevlerini gereği gibi yerine getirme, medenîlik ve üstün insanî erdem değeri olarak kabul görmelidir. Diğer bir anlatımla, “en faziletli insan/toplum, sorumluluğunun idrakinde ve ödevlerini en iyi biçimde yerine getiren insandır/toplumdur” yargısı, üstünlük/fazilet değeri haline gelmeli, eğitim politikalarına yön vermelidir. Muktedir olmasına rağmen harama el uzatmama, kimsenin ırz ve namusunda gözü olmama, geçici dünya hazları uğruna doğruluk, sadakat, sabır, tevekkül, îsâr gibi değerlerinden asla vazgeçmeme, kınanma ve ayıplanmaya aldırış etmeksizin kulluk çizgisinden çıkmama, aleyhine sonuç doğursa bile adaletten ve doğru sözden ayrılmama gibi değerlerin, toplum tarafından takdirle karşılanan değerler haline alması gerekmektedir. Bu başarılırsa, insan haklarına saygı ve himaye hususunda, başka hiçbir yolla sağlanamayacak bir hak güvencesine ulaşılmış olur.

Çevre sorunları, yeryüzünde fitne fesadın yaygınlık kazanması, kan ve gözyaşının, işgallerin, sivil ve bilhassa çocuk katliamlarının vakayı adiyeden sayılır hal alması, insanın, evrendeki her şey üzerinde kişisel-toplumsal çıkarlarını sağlama hususunda kendisini mutlak tasarrufa yetkili görüp, ihtirasları uğruna ölçü tanımazlığının sonucudur. Bu durum karşısında hayat hakkı, hürriyet, insan onuruna yaraşır şartlarda yaşam sürme, işkenceye ve kötü muameleye tabi tutulmama gibi insan haklarının tanınmasının ve yazılı metinlerle tespit edilmesinin pratik bir değer taşımadığı aşikârdır. Nitekim dünya, hemen her gün insan hakları bahane edilerek gerçekleştirilen ambargolara, ekonomik-siyasî baskılara, kıyımlara, sömürgeleştirmelere, işgallere tanıklık etmektedir. Şu halde insan haklarının tespit ve tescilinin reel hayatta bir karşılığının olabilmesi için, toplumun bütün fertlerinin, özellikle de ekonomik, siyasî güç sahiplerinin sorumluluk hissi ve ödev bilinciyle donatıldığı bir sosyal yapılanmaya ihtiyaç vardır. Bilinen bir husustur ki, insanî, ahlakî, hukukî değerler ancak, sağlam bir inanç ve ahlak temelinde hakka ve adalete bağlı toplumlarda gerçekleşip gelişebilir. Bu noktada Müslüman birey/toplum açısından, her şeyin ilahî bir emanet ve lütuf olup, nimet ve mahrumiyetlerin, ahlakî erdemlere bağlılık testi (imtihan) için vesile olduğu şeklindeki kabul, belirleyici bir koluma sahiptir.

Müslüman coğrafya son asırlarda, başta dinî değerlerine bağlılıkta gösterdiği zaaf, siyasi-hukukî yapılanmasındaki bozukluklar/aksaklıklar, çarpık iktisat düzeni, bilim ve teknikte geri kalmışlığı gibi sebeplerle her alanda bir savrulmaya sahne olmaktadır. Dini, bireyin ve toplumun gündeminden tam olarak çıkaramasa bile oldukça marjinalleştiren sekülerleşmenin etkisi altında geleneksel anlam dünyası ve değer dizgesini yitiren İslam dünyası, bunun üstüne sürekli haccı ve bireyci telkinlere de

maruz kalınca kontrolden çıkmış; Kur'an'ın ifadesiyle “hevâsına tapan” güruhlar⁵⁹ haline gelmiştir.⁶⁰ Hayatı anlamlandırma ve tanzimde zorlanan günümüz Müslüman birey ve toplumları, var oluş gayelerini tekrar hatırlayıp, bu amaca matuf Müslüman fert ve toplum inşası için, sorumluluk ve ödev merkezli bir zihniyete bir an önce kavuşmak zorundadırlar. Zira bu onlar için, hem bir iman ve ahlak sorunu, hem de tarihî bir sorumluluktur.

---

⁵⁹ Furkan 25/43; Kasas 28/50; Câsiye 45/23;

⁶⁰ Yaman, “Kur'an’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak”, s.179